

КИРИЛ ПЕТКОВ (В. Търново)

БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ СОЦИАЛНАТА ТЕРМИНОЛОГИЯ НА НЯКОИ СРЕДНОБЪЛГАРСКИ ПАМЕТНИЦИ

Реконструкцията на формите на социално самосъзнание, присъщи на средновековния българин, схващанията на произхождащи от различни социални слоеве автори за състава и елементите на социума, в чиито граници протичат животът и дейността им, имат определен интерес за изследвача на българското средновековие. Изграждането на модел на съзнание и поведение, специфичната менталност и категориалната схема, която средновековният човек налага при контактите си с действителността са част от иманентния подход в разкриването на пъстрата мозайка на обществото през XIII—XIV в. Но при създаването на подобна историко-социологическа абстракция се налага да се отчетат редица особености. На първо място, спецификата на изворовия материал е определяща за прилагане на подход, различен от традиционното изследване. В книжовните паметници от XIII—XIV в. отсъстват документи, фиксиращи в „чист“ вид интересуващите ни проблеми, каквито са например обществено-политическите трактати или юридическите сборници от византийски произход, синтезирали политиката на официалната власт по отношение на социалната пирамида. По-голямата част от използваните извори принадлежат към религиозната книжнина и обслужват потребностите на църковната пропаганда. В тях обществената проблематика е маскирана от общохристиянска фразеология и библиейски топоси, повече етически, отколкото социално оцветени. Първенстващото място на клира в тези произведения се обяснява от църковно-политическата им насоченост, но затруднява открояването на неконфесионално гледище за социалната градация. Самото християнско съзнание пречупва предлаганата му от действителността структура през нормативни за него извънвременни понятия и схеми. Консервативността и привързаността към традицията, така характерни за средните векове, налагат съзнателно стесняване на изворовото градиво, за да се избегне боравенето с представи, принадлежащи към епоха, отдавна отминала и за съвременниците на описваните събития. Съсредоточаването на оригиналната книжовна продукция през XIII—XIV в. в няколко по-големи

средища усложнява и разпространението на правените изводи за цялата територия на страната. Основната част от данните се отнасят предимно за Търновград и рисуват обществения живот, главно столичното население. Същевременно постановката на въпроса — опит да се разкрият представите за общественото устройство и семантичния пълнеж на някои социални термини в паметниците от XIII—XI в. позволява да се преодолее един основен проблем за всеки проучвател на българското средновековие, — ограничеността на изворовата база. Доколкото всеки автор и човек изобщо принадлежи към някаква социална група, прослойка или категория, на самия него са му вътрешно присъщи възгледите, схващанията и отношението към обществената йерархия на цялата група. Затова и светогледът, отразен в отделни, подбрани произведения от различни жанрове, макар и да не разкрива детайлно обществената психология, маркира с достатъчна достоверност най-общите възгледи за характера и съдържанието на различните социални слоеве¹.

За целта на анализа книжовните паметници са групирани условно в няколко направления: агиографско-омилетични произведения, актов материал, представители на т. нар. неофициална литература, светска историко-летописна книжнина, преводи на канонична литература. Стремешът при организацията е да се открият различните нива на функциониране на сходни представи за обществената система и структура. Използвани са и преписи от време, възможно най-близко до епохата, когато се създава дадена творба, тъй като терминологията е чувствителна към по-късни влияния. Освен интерпретация в рамките на определен период, диахронната съпоставка в една и съща група разкрива и динамиката на тенденциите в общественото развитие, отбелязани от сходни по умонастроение автори.

Наличието на рязко отличаващи се слоеве на населението е добре осъзнаван от книжовниците факт, който нивелиращата християнска терминология не успява да скрие. При описанията на тържествените церемонии по посрещането на мощите на светци в Търновград населението на столицата се представя в следната схема, обобщена за XIII в.: клир — боляри (властеле) — люде (народ). Авторите на проложни жития и разкази от типа „пренасяне на мощи“, без съмнение духовници, прилагат делене на обществото по социален статус, но си пробива път и функционалното гледище (в житието на Ив. Рилски от Софийския пролог) клир — боляри — властеле — люде², в разказа за мощите на св. Петка — църква — боляри — войници — люде³, подобно на разпространената в Западна Европа представа за „молещи се“ — „воюващи“ — „работещи“. Детайлизирането на тричленната, а в проложните жития на Петка Търновска и Михаил Воин двучленна⁴, класификация се извършва в средния раздел, представителите на светската господстваща класа, с функционалното разделение на представителите ѝ.

В съвременната на агиографския цикъл от средата на XIII в. документация от царската канцелария класификацията е отново тричленна: монаси — практори (служители в два разряда) — люде, във Ватопедската грамота на Иван Асен II и: владалци и „властеле” — духовници — „люде” във Виргинската грамота на Константин Асен⁵. Въз основа на предоставяните от тези два типа извори социални градации могат да се изкажат някои съображения за пропагандираното от официалната власт и висшите църковни среди схващане за обществото. На първо място, прави впечатление господството на термина „боляри” за представителите на светската господстваща класа в произведенията от първата група. От общо осем творби, резултат от църковна инвенция, болярите отстъпват само в проложното житие на Петка Търновска, създадено скоро след пренасянето на мощите ѝ в столицата. Във владетелските грамоти обаче терминът боляри е подменен с „практиори” или „владалци” и „властели”. Трябва да се отбележи също, че в паметник, също дело на владетелска заръка като Търновския надпис на Иван Асен II⁶, приближените на Теодор Комнин са също означени с „боляри”. Що се отнася до значението на „владалци”, изследванията върху съсловната терминология на сръбското кралство от същото време сочат значението „кралски чиновник”⁷. Интересно е и повторението в текста на Виргинската грамота „никой владалец на царството ми... нито владалците, господстващи по царството ми”. Съчетанието „владелец” — „господстващ” с утвърдено значение на „господин” „господар, собственик” в книжнината от XIII—XIV в. оставят място за предположение, че по определени причини в България използват „владелец” с променена семантична натовареност. Отделянето на два пласта в смисловия обхват на термина, като по-обемния — „чиновно лице”, подчинява втория — „собственик” — е, изглежда, съзнателно прокарвана политика в сферата на държавната власт. Нейното начало ще трябва да видим още по времето на Иван Асен II с обявяването на всички представители на светската знат на царството за служители на владетеля. Изчезването на болярите още от ред паметници от 20-те 30-те години на XIII в. — житието на св.Петка, Дубровнишката грамота⁸, разказа за ограничаване на патриаршията⁹, навеждат на мисълта за политика на ограничаване мощта на едрите собственици, с които очевидно се асоциира терминът боляри, съпроводена, ако се вярва на житието на Йоаким I, и с физически репресии¹⁰. Отказът от термина боляри и заменянето му с „практиори”, „работници”, „владалци”, „властели” цели да подчертае именно служебния характер на владенията и да изведе властта и социалния статус на аристократите като следствие от делегирани им чиновнически функции.

В литературата от първата половина на XIV в. става възможно да се проследи развитието на терминологията от грамотите и агиографията и да се въведат примери от другите групи. Апокрифните съчинения, за които може да се смята, че са преработвани през XIII — началото на

XIV в. (в Берлинския и Драголовия сборник), показват по-усложнена структура отново по отношение на управляващите среди. Появяват се новите термини „княз“ и „велможа“, а споменаванията на болярите количествено намаляват, променя се донякъде в неофициалната литература и ролята им при решаването на съдбините на „людетe“ и държавата. Стоящият между „людетe“ и царете социален слой с апокрифите се фиксира най-често с „князе на тая земя“. Почти пълното отсъствие на клира в този тип книжнина се обяснява със социалната принадлежност на авторите ѝ, и с общо отрицателно отношение към управниците. За обществената картина, представлявана от неофициалната книжнина, вече има проучвания, но трябва да се спомене, че тя се отличава със значителна пъстрота и чисто имуществения критерий — в опозицията богати — бедни например той е слабо застъпен. Литературата от апокрифен тип е създавана, разпространявана и четена сред всички обществени слоеве, не напразно има изобилие от списъци със „забранени книги“. Ако Трепетника (впрочем, следвайки гръцкия си оригинал) дели обществото на богати и бедни, то видението на пророк Исая от Драголовия сборник и Гръмовника наброяват по пет обществени равнища и то във функционален аспект: царе — князе — велможи — властелин — бедни; князе — боляри (велики, сановити) — мъже (силни, добри, велики, избрани) — воеводи, войски — люде¹¹. Условното отделяне на този тип литература като неканонична не дава, струва ми се, основания тя да бъде категорично определяна като отражение на социалното самосъзнание на експлоатираното население¹² въпреки наличието на подобни „народни“ тенденции. Анализът на терминологичната система на апокрифите показва идентични представи с паметници от официалната книжнина, а и в датирани творби от началото на XIV в. откриваме постепенния развой и възприемане на отбелязани в низовата литература терминологични обозначения. В случая става въпрос по-скоро за определено ниво на мисловност, присъщо на социални групи, противоположни в обществото. Така още в житието на Йоаким Осоговски (приблизително около средата на XIII в.)¹³ се въвеждат и в агиографията термините княз и велможа. В количествено отношение употребата им спрямо болярин в житието е 1:7, но самата поява на новите за жанра термини е показателна. Също в последната четвърт на XIII в. „князе“ се появяват и в разказа за зографските мъченици¹⁴. В похвалата за Иван-Александър от 1337 г. авторът разграничава: духовенство (патриарси, светители, монаси, иноци) — светски управници (съдии, боляри, велможи, войнство) — прости (роби и свободни)¹⁵. Терминът „велможи“ си пробива път, въпреки като единствено изключение и в царската канцелария — велможи са ктитори на манастира Зограф заедно с царете в грамотата от 1342 г.¹⁶ Там също откриваме правената в похвалата от 1337 г. разлика велможи — боляри, ако велможите правят дарения на манастирите, болярите са предупреждавани да не посягат на манастирската собственост. Велможи са

преобладаващата част от приближените на царя в Троянската притча по препис от средата на XIV в.¹⁷, в приписката на Първослав логотетът Мита е един от почитаните велможи на царството¹⁸, в разказа на Исай Серски велможите са обкръжението на Углеша и Вълкашин¹⁹. През втората половина на XIV в. постепенното излизане на боляри от речника на агиографите е свършен факт в творбите на авторите от Евтимиевия кръг²⁰. Обществената градация при тях придобива следния вид: клир — синклит, князе, велможи — народ. Но ако терминологичната експликация на тричленното деление променя вида си, в царската канцелария от средата на XIV в. се променя и съдържанието на очертаваната обществена картина. Наред с царските служители в грамотите едва сега се появяват и боляри, включвани заедно със служителите в два разряда, „мали и велики“²¹. В преведените по времето на Иван-Александър византийски хроники преводачите заменят ред термини за аристократи с „боляри“²². Изключение прави хрониката на Йоан Зонара, в чиито превод единствен термин е „княз“²³, термин, с който в агиографията, неофициалната литература и някои произведения със светска тематика от втората половина на XIV в. почти безразделно се обозначава най-близкото обкръжение на владетеля. От изброените извори се създава впечатление за промяна в терминологичната система за обществената йерархия, свидетелстваща за известно диференциране в редовете на господстващата класа и за определени етапи в политиката на централната власт спрямо някои обществени слоеве. Така отсъстващите от грамотите в XIII в. боляри през XIV в. са отново налице редом с царските служители. И ако премълчаването им от Иван Асен II и Константин Тих е опит за налагане концепцията на централната власт по отношение на статуса на управляващите, появата им през XIV в. в категория, различна от категорията на служителите, е пробив в стремежа да се придаде на аристокрацията чисто служебен характер. Документите с правна сила — грамотите от XIV в. определят и юридическия критерий за делене на светската знат по признака „съпричастност към властта“, докато в произведенията от останалите групи се търсят нови терминологични еквиваленти за измененията в съсловния ѝ състав. В началото на XIII в. определението „боляри“ в два разряда, чиито социален пълнеж е трудно да се определи, е изглеждало достатъчно, за да се открият от народа фигурите на водачите в борбата за възстановяване и укрепване на царството. Развитието на обществената структура и засилването на политическата мощ на елита довеждат до изплуване на преден план на термини, отговарящи по-прецизно на измененията в съсловния баланс. Велможите, появили се епизодично в изворите от края на XIII в., отначало като синоним на боляри, все по-плътено се настаняват около владетеля и през втората четвърт на XIV в. отчетливо се разграничават от болярите, за които първоначалният смисъл на „първенци“ в едно неразчленено от системно гледище общество отстъпва на по-заден план, за да се закрепи

изобщо значението за член на господстващата класа²⁴. Показателна е функционалната натовареност на термина — велможите са най-вече участниците в събития с голяма вътрешно- или външнополитическа значимост, но правените напоследък опити да се установи конкретното значение на „велможи“ не отчита стъпаловидната семантика на българската социална терминология и среща трудности²⁵.

Контекстът, в който се въвежда вторият термин, разпространяващ се в официалните, „високи“ жанрове през XIV в. — „княз“²⁶, малко по-определено сочи към значението 'управител на област'. Възприемането на славянския термин за племенен вожд и глава на политическа единица в лексиката на книжовниците от XIV в., изглежда, изразява широките пълномощия, непознати по-рано, на обозначаващите с „князе“ и делегираната им публична власт. Не е изключено присъствието на „княз“ в низовата литература да представя съхранено у масите архаично равнище на политическо съзнание от времето на племенната уредба. Закрепено от традиционната мисловност в апокрифите, то се възприема и от високите жанрове при търсене на най-адекватна връзка с обществената динамика. Един реален подтик за навлизането на князете в терминологията би могъл да се види и в налагането, особено от началото на XIV в. на института на апанажа.

Като че ли по-категорични са изворите по отношение на още един термин за принадлежност към господстващата класа — „властели“. Сведения за властели се срещат във всички групи извори и показват устойчиво положение на назоваваната с термина група. Най-добра възможност за определяне на влаганото във „властели“ съдържание предоставят преводните съчинения и особено историческите хроники, в които гръцкият текст диференцира понятията за представителите на господстващата класа. Прегледът на ред примери доказва, че с властели последователно се заменят византийските термини за служители на централната власт, администрацията, фиска или дворцовия апарат, „архонти на теми“ с „поместни властели“, данъчни чиновници — „Сего вира властели“, дворцови лица, епарха на Константинопол²⁷. Примерите биха могли да се умножат. Същевременно за аристократи като цяло се употребява „боляри“ (освен преводача на Зонара, който си служи изключително с „князе“), а висшата знат е наричана князе. В такъв случай в средновековна България и през XIII—XIV в. под властел са разбирали държавен, царски служител без оглед на ранга и характера на длъжността му, а не собственик, или представител на „висшата основна (?) знат в центъра и по места“, както се предложи напоследък²⁸. Домашните извори подкрепят това твърдение — властели и боляри са разграничени в житието на Иван Рилски от Софийския пролог, властели и велможи са различни категории и във Видението на Исая от Драголювия сборник. Според Григорий Цамблак от велможите около царя от ерес били увлечени и самите „Началникы властели“²⁹, т. е. висшите длъжностни лица, в житието на

Теодосий Търновски властелите от столицата помагат на Иван-Александър при основаването на новата обител на Теодосий³⁰. В Българската анонимна хроника, плод на летописната традиция на Второто царство, участниците в похода на Сигизмунд са характеризирани като служители ("Властели"), феодали ("Панове,,) и духовници ("Градинари,,)³¹ — книжовникът явно се е постарал да предаде съсловния състав на знатните от похода. Властели в българските паметници е показател дали едно лице е приобщено към управленческия апарат, или не е, а не е характеристика по социален статус, както става в сръбската съсловна терминология. Социалната принадлежност на властелите варира в твърде широки граници — от непосредствено приближените до царя началници на ведомства до събирачите на данъци — следователно не винаги е признак за принадлежност към болярството в най-широк аспект. Наличието на добре осъзнаван отличителен белег в социалния пълнеж на термина „властели“ и разграничаването им от велможите и болярите (в тесния смисъл на собственик) свидетелства за продължаващо и през XIII—XIV в. разделение власт — собственост³². Общественото съзнание през Второто царство прокарва граница между произтичащо от служебното положение място на дадено лице в обществото и извънслужебния му статус, които очевидно не се покриват. Категорията властели сочи на политико-юридически закрепена група, но поставя под въпрос нейната аристократичност.

Ако оставим настрана представителите на духовенството, впрочем единственият елемент от обществената система, осъзнаващ се като съсловие, третото равнище в нея са категориите „люде“ и „народ“. Ще направим първо обобщение на споменатите по-горе класификации. Людете се срещат в оригинални и преводни паметници от всички групи, най-последователно в грамотите, там са трети елемент освен боляри и работници, в преводните хроники и среднобългарските евангелски текстове с „люде“ последователно се заменя гръцкият термин „*λαός*„ „Народ“ не се среща в нито една грамота, най-употребяван е в агиографските паметници, по-рядко се среща в светската проза и произведенията на неофициалната книжнина. В преводните съчинения, особено в текстове от Писанието, с народ се превежда най-вече „*ἄχλος*„ по-рядко „*πληθος*„ и „*δῆμος*„³³. За значението на „люди“ обикновено се приема, че така е назовавано само зависимото, и то селско население³⁴. Наистина, ако се привеждат примери само от грамотите, може да се стигне до подобен извод. Привличането обаче на разнородни източници позволява да се заключи, че „люди“ в среднобългарските паметници не е отделна социална категория и не изразява статута на зависимото население. Това, разбира се, не означава, че терминът е лишен от подобна натовареност — в болшинството случаи предназначението му е да фиксира именно обвързаност, принадлежност или подчинение и зависимост към нещо или някой. В най-глобален аспект обвързаността об-

хваща всички християни — „люде божии“, на по-ниско ниво опозицията се представя като клир — люди, в такъв смисъл подчинеността е между „пастирите и стадото“, тя може да се реализира и на ниво лидер — група. Зависимостта тук е най-обща категория, придобиваща конкретна форма според ситуацията, в която са съотнесени индивидите или общността. В случая с грамотите може да се твърди, че с „люди“ централната власт цели да нивелира различията между поданиците си извън господстващата класа. Транспозирането на библейската връзка бог — хора в обществените отношения, в резултат-известна промяна в семантиката на „люде“ в сравнение със старославянското ѝ значение, се закрепва в обществената мисъл още с ранните преводи на религиозната книжнина на старобългарски. Но, изглежда, едва през XIII—XIV в. се стига до представа, отговаряща на известно диференциране на функциите на „люде“ и „народ“, другия термин за означаване на населението като цяло, в който също настъпват изменения в сравнение със звученето му в ранните паметници. Интересен пример за употреба на „люди“, за да се покаже подчиненост, дава Григорий Цамблак в словото си за Евтимий. Докато говори за населението на Търново преди падането му под османска власт, Цамблак си служи предимно с „граждани“ и „народ“. Веднага след падането на града през 1393 г. следва почти пълната им замяна с „люди“. В случая треминът изразява променения статус на търновските граждани, между които и на немалко аристократи, след попадането под чуждо политическо господство. Авторите на разказите за пренасяне на мощи от началото на XIII в. все още допускат участието на „людетe“ в своите обществени класификации³⁵, но през XIV в. те са заменени от „народ“. Замяната е продиктувана от промени в обществената мисъл, свързани с влагането на нов смисъл и в двете понятия. Със все по-засилващия се оттенък на значението „зависим човек“, влагано в „люди“ по въздействието на официалната терминология, в ред случаи става неудобно прилагането му за обозначаване на население, което не може да се подведе под критериите на средновековното разбиране за социална обвързаност. В изказаните досега — повече мимоходом — мнения за обществените групи или слоеве, скрити зад общото определение „народ“, се набляга на създаваната от термина представа за многобройност или се предлага да се търсят в някои конкретни случаи градски първенци, различни от аристокрацията³⁶. От цитираните вече паметници личи, че сам по себе си терминът не съдържа характеристиката за множество хора, тълпа, или този негов семантичен оттенък ще да е бил твърде тънък, защото почти винаги, за да се подчертае многобройност, към „народ“ се прибавя „множество“, „много“, „целия народ“ и други определители. Втора особеност е употребата на „прост“ и „останал“ към „народ“ в случаите, когато действително се имат предвид обществените низини, т. е. понятието в чист вид няма и социалната на-товареност, присъща на „люди“. Наистина в обществената схема от

агиографските паметници, в които главно се среща „народ“, от него винаги се отделя клирът и в повечето случаи болярите, но има и двучленно делене клир — народ³⁷. Явлението е обяснимо с гледната точка на църковния наблюдател, не винаги показващ общественото разслоение сред миряните, след като е отбелязал основната за времето разлика между свещеници и лаици. Или зад „народ“ в някои произведения ще трябва да видим и представители на господстваща класа. И на трето място, категорията „народ“ се употребява в паметниците изключително за градски жители, най-вече за населението на столицата Търново. Отчитайки полисемантичността на понятието, трябва да се отбележи, че в почти всички ситуации, в които се явява, съществува възможност да се отдели една характеристика, стояща в основата му. Това е изискването на конкретния случай за политическа или религиозна активност, понякога неотделими в действието на групата. Именно формата на реализацията на част от населението в обществения живот или може би правото на изява отделя обединението „народ“ от общността „люди“³⁸. Без да фиксира определена социална категория, „народ“ е терминът, с който българските книжовници са назовавали маса от миряни, вземащи участие в публични прояви, свързани най-често с верноподанически чувства или религиозен пиетет — мястото, което автократичната монархия отделя на поданиците си в обществения живот. В това отношение „народ“ е неутрален термин и не обуславя съсловно, класово или имуществено ограничена група — свойства, които заедно с иманентно включената в значението му (чрез коренната морфема „род“) интегрираща функция ще го превърнат в епохата на новото време в основно понятие за обозначаване на етническа общност.

БЕЛЕЖКИ

¹ За оправдаността на подобен подход виж А. Г у р с в и ч. Категории средневековой культуры. М., 1972.

² Й. И в а н о в. Жития на св.Ивана Рилски. — ГСУ ИФ, 1936, т. 32, 52—57.

³ Ст. К о ж у х а р о в. Неизвестен летописен разказ от времето на Иван Асен II. ЛМ, 1974, 2, 126—129.

⁴ Б. А н г е л о в. Старобългарски текстове, IV, Проложно житие на Петка Търновска. — Известия на архивния институт при БАН, 1, 1957, 290-292; Й. И в а н о в. Български старини из Македония. С., 1970, 422—424.

⁵ М. Л а с к а р и с. Ватопедската грамота на Иван Асен II, С., 1930; Й. И в а н о в. Български старини..., с. 581—587.

⁶ По публикацията на А. П о п о в. Царевград-Търнов, т. 4, 1984, с. 8—9.

⁷ Е. П. Н а у м о в. Господствующий класс и государственная власть в Сербии XIII—XV вв., М., 1975, с. 90—93.

⁸ Й. И в а н о в. Български старини..., с. 578.

⁹ М. Попруженко. Синодик царя Борила, С.1928(=БС т.VIII), 82—87.

¹⁰ И. Снегаров. Неиздадени старобългарски жития. — ГДА, т. III(XXIX), 1954, 166—168.

¹¹ Б. Ангелов, М. Генев. Стара българска литература. С., 1922, с. 355—358, за Трепетника и Гръмовника, и П. Срећковић. Зборник попа Драгоља. Сadržина и пророштва, Споменик СКА, V, 1890, 15—16 за Исаяевото Видение. Приемаме възможността да се използват апокрифните гадателни книги от византийски произход поради широкото си разпространение в българската литература, отразяващо без съмнение и настроения на социалния им адресат, вж. и М. Андриев. Политический и общественный элемент византийско-славянских гадательных книг. BSI, 1931, III, 2, 430—461.

¹² Д. Ангелов. Апокрифната книжнина като отражение на феодалната действителност. Исторически преглед, 1950, 4—5, 493—526, в ред случаи не отчита буквално преводния характер на славянските гадателни книги, вж. и Б. Ангелов. Класовият характер на старобългарската литература. Исторически преглед, 1949, 556—562; Е. Георгиев. Литература на изострени борби в средновековна България. С., 1966, 159.

¹³ Й. Иванов. Български старини..., 404—418, житието е в препис от XVI—XVII в., но наличието на ранна (от XIII в.) служба на светеца, както и историческите реалии в житието, насочват към съставянето му през втората половина на XIII в.

¹⁴ Й. Иванов. Български старини..., с. 437—440.

¹⁵ Хр. Кодов. Опис на славянските ръкописи в БАН. С., 1969, с. 14.

¹⁶ Й. Иванов. Български старини..., с. 587—590.

¹⁷ Среднеболгарский перевод хроники Константина Манасии в славянских литературах. С., 1988, с. 243—254.

¹⁸ Е. Кочева. Приписка 1350/1360 в сборнике Прывослава. ВВІ, VI, 1980, с. 253.

¹⁹ Й. Иванов. Български старини..., с. 226—227.

²⁰ Творбите на Евтимий у Е. K a l u ž n i a s k i. Werke des patriarchen von Bulgarien Euthymius (1357—1393), VR., L. 1971, на Йоасаф и Цамблак у Е. K a l u ž n i a s k i, Aus der panegyrischen Litteratur der Südslaven, VR., L. 1971.

²¹ Първото споменаване на двата разреда е в разказа за събора от 1211 г., вж. М. Попруженко, Синодик, с. 74.

²² Среднеболгарский перевод хроники Константина Манасии, с. 160, 170, 176 и др., С имео на Метафраста и Логотета, Списание мира от бытия и Летовник, собран отъ различныхъ летописецъ, изд. В. Срезневский, СПб, 1905, вж. и Ю. Трифонов. Бележки към среднобългарския превод на Манасиевата хроника. — ИБАИ, II, 1922—1924, с.137 и сл. A. G u i l l o u, K. T c h é r é m i s s n o f f, Kronika Simeona Logotheta, RES, 51, 1978, 1—2, 121—127.

²³ A. J a c o b s, ΖΩΝΑΡΑΣ – ZONARA. Die byzantinische Geschichte bei Joannes Zonaras in slavischer Übersetzung, München, 1970 (Slavische Propyläen, Bd 98) s. 21—24, издателката приема за време на превода 1344 г., но използваната от българската версия терминологична система подкрепя изказаните още от Ю. Трифонов съмнения, вж. Ю. Трифонов. Византийските хроники в църковно-славянската книжнина. — ИИД, 6, 1924, с. 178—179.

²⁴ Ю. Т р и ф о н о в. Към въпроса за старобългарското болярство. — СпБАН, XXVI, 14, 1923, с. 1—70; М. А н д р е е в. Ватопедската грамота на Иван Асен II и въпросите на българското феодално право. С., 1965, 165—168.

²⁵ Е. Н а у м о в. Анонимная болгарская хроника XV века (Некоторые вопросы текстологии и терминологии). — Сборник в чест на Хр. Гандев, С., 1985, с. 103—108.

²⁶ Има се предвид значението на „княз“ само като обозначение на представител на господстващата класа, извън самостоятелните владетели на политически единици и лицата от общинското самоуправление. Различното звучене на „княз“ е добре проследено в славяно-румънската и молдавската книжнина, D j a m o, L. și O. S t o i c o v i c i, Din terminologia socială a documentelor slavo-moldovenești din sec. al. XIV-lea al XV-lea, RSI, VI, 1962, 61—92. В българската книжнина по-определена представа за значението на „княз“ в търсените граници дават цитираните преводни хроники, жития, оригинални творби, виж например означаването на турския управител на Търново след 1393 г. у Григорий Цамблак в Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак, изд. П. Русев, Ив. Гълъбов, Г. Данчев, А. Давидов. С., 1971, с. 208, и у Йоасаф Бдински, изд. E. K a l u Ź n i a s k i, Aus der panegyrische Litteratur, s. III, както и в житията от Бдинския сборник, B d i n s k i Z b o r n i k, An old-slavonic Menologium of Women-Saints, A.D.1360, editet and annotated by J. L. Scharpe and F. Vyncke, Brudges, 1973, p. 76/77, 135, 136, 149.

²⁷ Среднеболгарский перевод, с. 165, 180, 186 и др.

²⁸ Е. Н а у м о в. Анонимная хроника, с. 107.

²⁹ Похвално слово за Евтимий, с. 184.

³⁰ В. З л а т а р с к и. Житие и жизнь пресодобнаго отца нашего Теодосия. — СбНУ, т. XX, 1904, с. 1—40.

³¹ Й. И в а н о в. Старобългарски разкази, С., 1934, с. 225—226, с. 69—71.

³² С т р. Л и ш е в. За генезиса на феодализма в България. С., 1963, с. 149, 160, приема, че през XIII—XIV в. „властел“ вече означава „собственик“, по неговите изводи, както и на Е. Н а у м о в. Анонимная хроника, са, изглежда, повлияни от сръбската терминологична система.

³³ Сравненията са правени по среднобългарските евангелски текстове от Б. Р а й - к о в, Е. Д о г р а м а д ж и е в а. Банишко евангелие, С., 1981, Б. Ц о п е в. Врачанско евангелие, БС, т. IV, С., 1944; Един среднобългарски наметник от XIII век (Кюстендилско четвроевангелие) — ГСУ, ФИФ, т. XXVII, II, 1931, с. 1—50, и ПСп. Бкд, т. 66, 1906, 536—561; Л. Ж и в к о в а. Четвроевангелието на цар Иван-Александър, С., 1980, хрониките на Константин Манасис и Йоан Зонара, за значението на гръцките понятия; М. А. В a i l l y, Dictionaire Grec-Français, onzième edition, 1171, 1433, 1570. на славянските: Э т и м о л о г и ч е с к и й словарь славянских языков, вып. 15, 1988, с. 194—200, 203—206, Д а н и ђ и ђ. Ћ. Рјечник из књижевних старина српских, у Београду, дво други, 1863, с. 38—41 и 122, С л о в а р ь русского языка XI—XVII вв., вып. 8, с. 341—343, вып. 10, с. 214—215, Fr. M i k l o s i c h, Lexicon palaeoslovenico-graeco - latinum, Vindobonae 1862—1865, p. 355, 411, Slovník jazyka staroslověnského, II, Praha, 1973, s. 165—166, 309—310.

³⁴ М. А н д р е е в. Ватопедската грамота, с. 80—81; Д. А н г е л о в. Аграрните отношения в Северна и Средна Македония през XIV в. С., 1955, с. 90, Л. В. Г о р и н а. Социально-экономические отношения во втором Болгарском царстве, М., 1972, с. 62, Е. Н а у м о в. Балканское крестьянство в феодальной системе XIII—XV вв. — Балканские

исследования, т. 7, М., 1982, с. 19 и сл.

³⁵ В житието на Иван Рилски, Й. И в а н о в, Жития, с. 52—57, и в разказа от времето на Иван-Асен II; Ст. К о ж у х а р о в, Неизвестен летописен разказ, с. 126—129.

³⁶ Д. А н г е л о в, Съдържание на думите език, род, племе и народ в средновековната българска книжнина. — РВИ, 1978, 3, 27—32; Б. Н и к о л о в а, Българската литература и книжнина през XIII век. С., 1987, с. 238.

³⁷ В проложните жития на Петка Търновска и Михаил Воин, вж. бел. 4.

³⁸ Във функционалната характеристика на „народ“ българските паметници демонстрират показателна близост със западноевропейското делене на градското население на аристокрация, пополани и плебе.